

УДК 327 (560)

ТУРЕЧЧИНА: МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЕКТИ І ЕТАТИЗМ

**ТАТАРЕНКО Н.О.,
проректор з
наукової роботи і
міжнародних
зв'язків
Дипломатичної
академії України
при МЗС України,
кандидат
економічних наук,
професор**

У статті аналізується ефективність національної економічної моделі розвитку Туреччини у контексті реалізації повоєнного пан'європейського модернізаційного проекту (вестернізації). Описано специфіку концептуальних засад моделі, що базується на принципах етатизму та комунітаризму, ураховує цивілізаційний чинник розвитку і певною мірою суперечить принципам індивідуалізму, які є основою цього проекту. Автор доводить, що параметри економічної моделі Туреччини залишаються незмінними протягом тривалого часу і забезпечують стійкість країни щодо зовнішніх викликів та шоків. Урахування вимог модернізації відбивається у забезпеченні партнерства держави і бізнесу та дозволяє країні досягти синергетичного ефекту.

Ключові слова: соціально-економічна модернізація, національна економічна модель розвитку, національні економічні інтереси, етатизм, комунітаризм, державна власність, макроекономічне регулювання, комунітарна ментальність, соціальна рівновага.

Успішний поступ Туреччини – країни, що протягом тривалого часу демонструє високі та сталі результати економічного зростання, заслуговує прискіпливого наукового аналізу у історико-політологічному контексті, вивчення концептуальних засад, лежать в основі специфічної національної економічної моделі розвитку.

Сьогодні загальновизнано, що особливістю турецької економічної моделі є вдале поєднання сильних державницьких позицій в економіці країни з активним розвитком приватного сектора: комунітарна ментальність турецького народу і вікові традиції за-

безпечують можливість збереження позицій влади, індивідуалістський прагматизм – змагальність, що відтак є ефективною компонентою економіки. Очевидним також є, що на протязі останнього століття у Туреччині послідовно реалізовувалась єдина ідеологія, формувалось бачення єдиної країни, яка свідомо реалізує триєдину стратегію: стійкого поступального економічного розвитку; підвищення соціального добробуту (забезпечення зайнятості, справедливого розподілу, високого рівню доходів, тощо); забезпечення конкурентоздатності держави у світовому політичному і економічному просторі. Усі ці складові доповнюють одна одну та є неодмінною умовою зміцнення позицій країни.

Сучасна турецька економічна модель тісно пов'язана з мобілізаційною моделлю економічного прориву Туреччини 20-х років, яка базувалась на синергії державного управління та приватної ініціативи, і залишилась для Туреччини «ідеальним типом господарства»¹ протягом усіх наступних часів.

У цьому контексті слід зазначити, що до ознак класичної мобілізаційної моделі належать комунітарність, наявність харизматичного² лідера³, здатного сформулювати ідеологію, чітку національну стратегію розвитку (експансивного, конфронтаційного характеру). Неодмінні компоненти мобілізаційної моделі, яка, безальтернативно, базується на єдиній меті – досягненні економічного успіху, є за своїм характером позаекономічними, та вкотре доводять нерозривність цих основних складових державності. До них відносяться: формування відповідної інституційної структури суспільства, ідеологічне забезпечення реалізації національної стратегії (за визначенням Ф.Ліста, «виховання нації»⁴), автаркізм (закритість у відповідній формі – від абсолютної автаркії до, структурної, прихованої і «автаркії широких полів»⁵), посилення управлінської та кумулятивної ролі держави, планіфікація, розвиток соціальної сфери, як необхідної умови запровадження моделі.

Особливе місце у цій моделі відводиться державі і державній власності, яка в свою чергу є основою формування фінансово-економічного-ресурсу розвитку, відіграє кумулятивну роль для розвитку національної економічної структури, є базою розгортання таргетування, індикативного і директивного планування, забезпечує сприятливі умови для макроекономічного впливу і регулювання, формування стандартів на ринку праці, ціноутворення і заробітної плати.

Реалізація мобілізаційної моделі у 20-х роках минулого століття мала вирішальне значення для майбутнього Туреччини, в тому числі для формування основ її економічної системи, яка стала базовою моделлю подальшого розвитку.

Прийнято вважати, що з часом Туреччина поступово відмовилась від комунітарних принципів управління економікою та перейшла до використання ліберальної моделі розвитку. Проте дослідження засад формування моделі національної економіки у різні періоди дає підстави стверджувати, що комунітарна за суттю мобілізаційна етатистська модель використовувалась усіма турецькими урядами у тій чи іншій модифікації, оскільки намагання повністю позбутися застосування мобілізаційних принципів та етатизму в країні призводили до погіршення економічних тенденцій та повертали країну до їхнього використання.

З цієї точки зору особливу цікавість представляє собою історичний період, коли Туреччина свідомо долучилась до модернізаційного проекту 50-х років, який активно просувався США на теренах Європи. Хоча спроби переглянути економічну модель, лібералізувати економіку робилися і раніше, зокрема у 1942 році новий уряд Туреччини, пов'язавши уповільнення темпів економічного зростання із надмірним етатизмом і патерналізмом, на вимогу представників ліберальних кіл почав поступово лібералізувати економіку.

Перш за все було запроваджено принцип вільного ціноутворення, що при обмеженні можливостей виробництва, його переорієнтації на військову продукцію призвело до інфляції і швидкого перерозподілу надприбутків на користь приватних підприємств. Причому інвестиції потекли у надприбуткові галузі, відпливаючи від менш прибуткових галузей, які були покликані забезпечувати економічну рівновагу на споживчому ринку. Тому проблеми виробництва товарів широкого попиту не вирішилися та так необхідний баланс на споживчому ринку не відновився. Останній у воєнні часи утримувався прямим позаекономічним втручанням держави, яка взяла на себе контроль за забезпеченням населення продовольством та товарами першої необхідності. Проте патерналістське субсидування виробництв згорталось, оскільки кошти перенаправлялись на розвиток військово-промислового комплексу.

Зовнішньоторговельні операції у воєнні часи також були виведені з-під контролю держави – турецькими підприємцями на світовий ринок постав-

лялись стратегічні товари (хром і продовольство). Введений у цей час податок на майно, ставки якого різнилися залежно від національної приналежності платника, знову призвів до загострення в Туреччині національної проблеми.

Несприятлива економічна ситуація, яка, до речі, в Туреччині у воєнні часи завдяки державному контролю була менш загрозливою, ніж у інших країнах, наприкінці війни поставила країну перед вибором збереження чи відмови від етатистської моделі.

Фінансове зміцнення турецької буржуазії, яким вона завдячувала частковій лібералізації, дозволило їй зайняти більш активну політичну позицію та вимагати розвитку лібералізаційних заходів. Після 1945 року, утворення ООН і визнання її демократичних принципів Туреччиною, уряд поглибив лібералізацію, яку активно підтримали турецькі приватні підприємці, що виступили проти проведення, з їхнього погляду, малоперспективної політики державного капіталізму і надмірного державного регулювання економіки, та селянство, чий інтерес, як їм видавалось, в часи індустріалізації ставився на другий план (хоча насправді позитивні підсумки відчували в першу чергу міста, але вона не оминула і селянські господарства).

Водночас, на повоєнному європейському просторі розпочалась боротьба за переділ сфер впливу між СРСР і США, у якій кожна з сторін намагалась продемонструвати переваги власної моделі економічного розвитку.

У цей час особливої популярності у зоні нерадянського впливу набула теорія модернізації, яка стала концептуальною основою трансформації суспільств і формування конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку.

У роботах Е.Хагена, Т.Парсона, Ш.Ейзенштада, Д.Ептера основоположними категоріями стали «традиція» («традиційне суспільство») і «сучасність» («сучасне суспільство»), які у економічному контексті протиставлялись за ознаками «комунітарності» і «індивідуалізму». Комунітарні економічні форми, що працювали на суспільство в цілому, розглядались як основні рудименти традиціоналізму. Доводилась неефективність традиційних суспільств (до них відносились країни, які тяжіли до використання етатистських, комунітарних моделей), як таких, що надто багато уваги приділяють загальносуспільним потребам, обтяжуючи економіку зайвими витратами, тоді як «сучасні суспільства» базуються на безперечній ефектив-

ності завдяки індивідуалізму, що відкидає все зайве заради економічного зростання.

Звичайно, існували і інші погляди на мету та моделі розвитку національних економік. Зокрема, в дослідженнях К.Гріца, М.Зінгера, М.Леві, було озвучене, але залишалось до кінця невирішеним питання про особливості шляхів модернізації, наприклад, Японії і Південної Кореї, де модернізація здійснювалась в рамках національної традиції, з опором на спадкові комунітаристські форми і суперечила теорії модернізації. Так само власним шляхом розвивалась економіка ФРН. Спадковою економічною формою, що використовувалась у рамках основної концепції модернізації, був державно-контрольований капіталізм, неолібералізм тут реалізовувався у формі ордолібералізму. Ця обставина дозволяла авторам говорити про можливість модернізації традиційного суспільства у рамках національної комунітарної традиції. Але ці країни, як і Туреччина, зобов'язані були, на думку авторів, забезпечити політичну лібералізацію, демократизацію суспільства. Зважаючи на те, що відходу від традиціоналістських суспільств у сфері соціально-політичних відносин у класичному розумінні вони уже не потребували (у Туреччині також ці зміни відбулись у попередні роки), їм пропонувалось змінити підходи до формування інститутів влади, демократизувавши їх до рівню зовнішнього втручання.

Економічна модель модернізації базувалась на тезі про необхідність трансформації суспільств на засадах індивідуалізму: конкуренції виробників, а не країн, відкритості кордонів, лібералізації економічних відносин, саморегулювання економічних процесів та відсторонення держави від участі у економічних процесах – тобто індивідуалізму (неолібералізму).

Втягування країн у модернізаційну спіраль відбувалося в умовах ослаблення їхніх економік та нагальної потреби коштів для відновлення довоєнної економіки. Тому перехід до використання модернізаційної моделі супроводжувався економічною допомогою країн, які були зацікавлені у відкритості транзитивних економік.

Ослабленій війною Туреччині у 1948 році США і орієнтовані на них західноєвропейські країни та Міжнародний банк реконструкції і розвитку у вигляді допомоги та позик надав кілька мільярдів доларів. З боку країни це було відмовою від ще одного принципу етатизму – опору на власні сили та ненакопичення боргів. Слід особливо зазначити,

що позика прямо прив'язувалась до модернізації економіки на неоліберальних засадах.

З середини 1950-х років Туреччині були надані значні позики європейськими країнами, зокрема Німеччиною і Великобританією. Туреччина отримувала фінансову допомогу від США відповідно до Доктрини Трумена і Плану Маршалла. Звісно, усі ці форми допомоги супроводжувались певними модернізаційними вимогами, на які уряд Туреччини змушений був пристати з двох причин: по-перше, тому, що зміцніла турецька буржуазія підтримала вимогу приватизації державного сектора економіки та тиснула на уряд, змушуючи його до лібералізації у сфері економіки⁶; по-друге, формувались політико-економічні альянси і на Туреччину зростав зовнішній тиск з боку країн-переможниць у війні. Під таким тиском Туреччиною було прийнято рішення про вступ до НАТО, разом з чим вирішувалась проблема коштів для модернізації армії: вступ до НАТО відбувся на тлі активної участі турецьких збройних сил у війні в Кореї (1950–1953). Обидві обставини прискорили модернізацію збройних сил. З цього часу зовнішня політика Туреччини почала характеризувалась курсом на послідовне військове та економічне зближення з країнами Заходу.

Зміни у сформовану в цій країні етатистську модель почали вноситись уже на початку 50-х років. Заходи щодо лібералізації турецької економічної моделі – відхід від державного монополізму, часткова приватизація, підтримки приватного підприємництва, а головне, зміна позиції щодо використання іноземного капіталу, тобто відмова від провідних складових етатистської мобілізаційної моделі означала перехід до моделі економічної модернізації у трактуванні західних теоретиків.

Економічна система країни в 50-ті роки починає поступово еволюціонувати у бік децентралізації. Скасовувалися створені раніше державні монополії (державні економічні об'єднання – ДЕО, у які почали допускатися приватні інвестори, що, відповідно, давало їм змогу брати участь в управлінні. Практично одночасно (у 1951, і у 1954 роках) приймаються закони про заохочення припливу іноземного капіталу до Туреччини.

Роблячи наголос на підвищенні темпів економічного зростання, уряд вдався до бюджетного регулювання за кейнсіанською схемою. Воно здійснювалось ціною збільшення дефіциту в системі державних фінансів та інфляційного розігріву економіки. За умови посилення відкритості ефект

від застосування цієї схеми нівелювався: здешевлювався експорт, дорожчав імпорт і зростала ціна обслуговування державного боргу.

У результаті лібералізації відбулися помітні зміни в економічному розвитку: за участі іноземних інвесторів були побудовані фабрики, відкриті філії іноземних компаній. За рахунок іноземних позик і інвестицій, насамперед з боку США, вдалося поліпшити мережу шосейних доріг, що підключали малодоступні райони до загальнонаціональної транспортної системи.

Істотні капіталовкладення були також зроблені в енергетику, видобуток вугілля, іригацію і в розвиток нових підприємств галузей обробної промисловості – текстильні, цукрові і цементні. Іноземні інвестиції на деякий час прискорили економічне зростання. В 1950 році розмір ВВП на душу населення в Туреччині оцінювався у 1818 дол. (у цінах 1990 р.), на початку 1950-х років економічне зростання становило в середньому 6,3% на рік⁷. Високими темпами відбувалася механізація сільського господарства, що дозволило значно збільшити площі оброблюваних земель і валовий збір за основними продовольчим і технічним культурам.

Позитивні на перший погляд наслідки лібералізації мали зворотню сторону. Так, для насичення ринку споживчими товарами, а також полегшення виробникам доступу до імпорتنих засобів виробництва значною мірою був лібералізований імпорт, що означало відкриття ринків Туреччини для конкурентних іноземних товарів та згортання власних промислових виробництв, які на той час були ще не досить міцними.

Закон про заохочення приватних іноземних інвестицій, який відрізнявся від аналогічних законодавчих актів країн Західної Європи дуже високим ступенем лібералізму щодо іноземних інвесторів, стимулював приплив іноземних інвестицій. Проте, іноземні капітали припливали у ті сфери економіки, де можна було отримати швидкі і високі прибутки, стимулюючи розвиток секторів, що не забезпечували самодостатності і стійкості національної економіки, породжували асиметрії в національній економічній структурі. Зокрема, інтенсивний приплив фінансових ресурсів у економіку Туреччини, що розпочався завдяки відкритості, призвів до формування фінансового сектору лихварського характеру, що суперечило мусульманським традиціям, згідно яким допускається лише інвестиційна, а не спекулятивна, діяльність у сфері фінансів, та

до прискорення розвитку сировинних галузей, які були закритими для іноземних інвесторів з часів М.Ататюрка, а також зростання експорту природних сировинних ресурсів і технічної сировинної продукції сільського господарства.

Швидкий підйом на початку 1950-х років змінився періодом інфляції, економічних криз і відносного застою, починаючи з середини 1950-х років. Зміни в економічній моделі на рівні соціальних і базових відносин посилили тенденцію економічного спаду.

Обсяги вітчизняних капіталовкладень в галузі національної економіки, які визначали стратегічний рівень її самодостатності почали скорочуватися, оскільки лібералізація не обмежувала напрями застосування національних капіталів і вони, як правило, відтікали за кордон у пошуку високоприбуткових сфер застосування, не вкладалися у національний розвиток.

З іншого боку, зростання рівню безробіття та згортання витрат на соціальну сферу позначилося на обсягах заощаджень – потенційного і найпотужнішого джерела національних інвестицій.

Модернізація національної економіки, що здійснювалась шляхом лібералізації, призвела до засилля іноземного капіталу, який тепер визначав напрями розвитку економіки, до згортання виробництв, продукція яких ставала неконкурентоздатною поряд з імпортованими товарами, до зростання безробіття і скорочення соціальних витрат.

Кейнсіанські методи регулювання економіки, використання дефіцитного фінансування для покриття надлишкових витрат держави призвело до зростання інфляції. Приборкати її уряд спробував, повернувши систему контролю над цінами, що, поряд із згортанням виробництв, вже у 1956 році призвело до серйозного товарного дефіциту.

Скоротилися видатки держави на розвиток структуроутворюючих галузей, посилювалася залежність економічного розвитку країни від зовнішніх джерел фінансування, що відбивалося в зростаючому переважанні імпорту над експортом. У результаті уряд був змушений прийняти рішення про обмеження імпорту.

Системи контролю над імпортом і ціноутворенням, що були ефективними у рамках етатистської мобілізаційної моделі, автаркічної за своїм характером, не могли дати бажаних результатів в умовах абсолютної відкритості. Вільний приплив та відплив вітчизняних і іноземних капіталів неминуче мав призвести до розбалансування бюдже-

ту та платіжної кризи. Тому зрозуміло, що ефект від застосованих урядом заходів виявився не лише недостатнім, але й певною мірою шкідливим. Після кризи зовнішньої неплатоспроможності у 1958 році уряд був змушений погодитися на застосування стабілізаційних заходів, запропонованих Міжнародним валютним фондом, які допомогли зупинити зростання цін, але, звичайно, не вирішили проблему дефіциту зовнішньої торгівлі та, навпаки, посилювали кредитну залежність, тому згодом Туреччина опинилася в лещатах величезного зовнішнього боргу, який не могла виплатити без отримання нових позик від МВФ і США.

Власне у цій ситуації турецький уряд слідував алгоритму поведінки будь-якої країни, що поступово, через абсолютну відкритість прямувала до формування моделі обслуговуючої економіки, залежної від зовнішніх фінансових вливань. Вибір на користь політики ринкового саморегулювання мав для турецької економіки негативні наслідки: економічне зростання було слабким, макроекономічна стабільність порушувалась.

На тлі економічних проблем ліберальний альянс представників буржуазії, чиновників і нових землевласників, що визначали політику країни та змушували уряд до лібералізації у сфері економіки, вдався до репресій проти учасників протестних заходів, особливо лівих сил, проте в країні вже почали створюватись нові опозиційні партії, до яких входили переважно ісламісти, які відстоювали ідеї комунітаризму. Вони виходили з того, що моделі модернізації національних економік сприймаються суспільством лише за умови відповідності його цивілізаційно-ціннісним установкам – у протилежному випадку викликають відторгнення, яке проявляється у розбалансуванні національних економік. Тому ісламістські партії в кризових умовах вимагали повернути керованість національній економіці, відновити етатистсько-комунітаристську соціально-економічну модель.

Після військового перевороту 1960 року, що став реакцією на результати ліберальної економічної політики та модернізаційний тиск з боку США, у Туреччині знову починають поступово запроваджувати елементи етатичної моделі. Причому, Туреччина під тиском обставин визначається з політико-економічним курсом, який став альтернативою індивідуалістської, неоліберальної моделі модернізації та давав новий шанс країні збудувати незалежну за базисними основами національну економічну структуру. Було прийнято

рішення інтегруватися до Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), засадні принципи будови національних економік у якому більшою мірою відповідали їхньому комунітаристському і солідаристському менталітету країни.

У цьому контексті відновлено планування економічного розвитку (це було закріплено у Конституції країни), основною метою якого було на основі керованості національної економіки, посилити її конкурентоздатність на шляху до ЄЕС⁸ – жорсткі умови наздоганяючого розвитку диктували необхідність саме «на шляху до Європи» зберегти державне втручання в економіку, розвивати державний сектор. Турецькі економісти та урядовці визнавали, що навіть деякі державні великі підприємства не в змозі витримати конкуренцію європейських виробників. Проте основним мотивом вимоги посилення державного втручання в економіку було те, що традиційно, спираючись на державну власність держава могла контролювати процес оновлення національної економічної структури, забезпечуючи її адекватність потребам європейського інтеграційного процесу.

Планом передбачалось використання державних фінансових ресурсів для розбудови стійкої і самодостатньої національної економічної структури. Ставилось завдання забезпечення зайнятості за рахунок формування системоутворюючих та супутніх галузей. Кошти на ці цілі мали виділятися із державного бюджету: стимулюючи розвиток економіки державним коштом, уряд водночас орієнтувався на скорочення дефіциту державного бюджету. Очікувався кумулятивний ефект державних капіталовкладень – зростання обсягів національних інвестицій у національне виробництво.

Водночас, європейські партнери Туреччини на прохання уряду країни прийняли рішення про заснування консорціуму з надання допомоги Туреччині, мета якої полягала у становленні незалежності турецької фінансової системи та кредитної політики від США, та у терміновому фінансуванні її економічного розвитку, який мав забезпечити країні інтеграцію до ЄЕС на паритетних умовах.

Саме створення консорціуму визначило показники першого п'ятирічного плану (1963–1967 рр.). Щоправда план, підготовлений на основі кейнсіанської моделі за участю голландського економіста Я.Тінбергена, передбачав подальшу лібералізацію, проте цього разу вже з урахуванням турецької комунітарної ментальності, на основі концепції «змішаної економіки», яка визнавала об'єктивно

важливу роль державного сектора в забезпеченні економічного розвитку країни.

Проблема лібералізації турецької економіки стояла досить гостро, оскільки в країні так і не розвинулась стійка мережа середнього бізнесу, яка забезпечує сталість економічного розвитку, згладжує наслідки асиметрій і пом'якшує кризові шоки. План урахував ту обставину, що турецьке приватне підприємництво було надто слабким і неконкурентоспроможним, відіграло супутню роль щодо державного сектора, тому планом ставилось стратегічне завдання підтримки і стимулювання його розвитку державою на базі залучених іноземних інвестицій – була визначена загальна сума необхідного зовнішнього фінансування на п'ятирічку, яка обмежувалась 1,26 млрд. дол.⁹. Тобто іноземні інвестиції, як правило, під гарантії держави залучались саме з метою розвитку приватного підприємництва.

Це дійсно мало позитивний ефект. Реалізація політики розвитку економіки дала у результаті прискорення темпів середньорічного зростання, що становило 6,7%, і, хоча було нижчим планового показника, проте було стабільним. Стримували намічені темпи зростання недостатні обсяги капіталовкладень, які не досягли запланованих 20% від ВВП – національні капітали продовжували відпливати з країни, оскільки правила їхнього використання залишалися ліберальними. Тому у наступній п'ятирічці планом (1968–1972 рр.) передбачалось інтенсивно залучати національний капітал для забезпечення економічного зростання, і хоча вдалося частково досягти поставленої мети – щорічного збільшення ВВП на 7%, інвестиційний процес протікав повільніше, ніж планувалося. Приватні виробництва, на які покладалися завдання інвестування, усе ще не відігравали самостійної ролі у цих процесах. На цей час у Туреччині існувало близько 170 тис. дрібних підприємств обробної промисловості, на яких було зайнято 325 тисяч робітників, причому понад дві третини з них були власниками «підприємств» і членами їхніх сімей; на 68% цих підприємств використовувалась лише ручна праця; середній дохід підприємця відповідав приблизно рівню заробітної плати робітника низької кваліфікації¹⁰.

Конкурентами турецької держави у кумулятивних інвестиційних процесах турецької економіки виступали іноземні інвестори, яким у 60-х роках вдалося міцно закріпитися на виробничих ринках країни: щодо них національні приватні капітали

відігравали лише обслуговуючу роль, формуючи відповідне підґрунтя та інфраструктуру для їхньої діяльності. Водночас державні програми в умовах усталеної лібералізації не знаходили підтримки національного інвестора і всі спроби держави повернути інвестиційні потоки у необхідному напрямку наштовхувались на спротив, і капітали продовжували далі відпливати за кордон.

Третій п'ятирічний план (1973–1977 рр.) передбачав середньорічне зростання на рівні 8% ВВП, проте склав лише 6,5% саме через уповільнення припливу капіталів в економіку¹¹. Частково причиною такого уповільнення стала криза і падіння рівню світового виробництва середини 1970-х років, яке, з одного боку, призвело до різкого зниження грошових надходжень в країну від турецьких мігрантів із Західної Європи, з іншого – подорожчання імпорту, зокрема нафти і готових виробів. Загалом економічна криза 1970-х рр., яку економісти пов'язували у Туреччині з кризою етатизму і стратегії імпортозаміщення, що мали своїм підсумком, як вважалось, відносну закритість економіки і її низьку гнучкість, насправді мала інші пояснення: падіння темпів зростання, глибоку і тривалу інфляцію можна прямо віднести на рахунок зростаючого тягаря зовнішніх боргів, а відтак – важкого валютно-фінансового стану країни. Водночас, до кінця 1970-х рр. інфляційний фон економічного розвитку був досить помірним, але згодом він різко посилювався як за рахунок перенесення інфляції в Туреччину по каналах міжнародної торгівлі, так і за рахунок спаду виробництва, обумовленого дефіцитом енергоносіїв – в умовах значного зростання світових цін на нафту країна, як і інші країни світу, що потерпали від енергетичної кризи, мобілізувала кошти для покриття вартості ввезеної енергетичної сировини, але на тлі зовнішнього боргу це також призводило до різкого погіршення стану платіжного балансу.

Ще однією важливою причиною кризи стала залежність турецької економіки від укоріненого іноземного капіталу, який був повністю зав'язаний на світових ринках. Національні капітали втрачали свої і так неміцні позиції, оскільки були або занадто слабкими, або відігравали супутню роль щодо іноземних. У країні почали закриватись експорто-орієнтовані виробництва з іноземним капіталом. Дрібні національні виробництва і заклади торгівлі, орієнтовані на них, змушені були згортати свою діяльність. Закриття обслуговуючих іноземні капітали підприємств спричинило розгортання

процесів структурного безробіття. Насправді саме через надмірну відкритість економіки і залежність її від стану світової економіки, через боргові зобов'язання криза експортувалась на територію Туреччини. Цьому процесу протистояв, і досить ефективно, зважаючи на виклики світової кризи, державний сектор економіки.

Державні підприємства продовжували розвивати свій потенціал, орієнтуючись на імпортозаміщення, підтримувати рівень зайнятості за рахунок державних ін'єкцій в економіку та соціальну сферу. Приблизно половина всіх капіталовкладень припадала на державний сектор. Державні промислові підприємства залишалися основою розвитку сучасної промисловості Туреччини насамперед у капіталомістких галузях металургії і нафтохімії, оскільки приватний капітал був нездатний здійснювати великі капіталовкладення (Див.: Табл. 1).

Таблиця 1¹²

<i>Частка капіталовкладень державного сектору Туреччини (%)</i>					
Роки	1971	1972	1973	1974	1975
Частка капіталовкладень	50,4	49,0	46,9	48,0	50,9

Державний сектор відігравав провідну роль в економічному житті країни. У руках держави знаходився весь залізничний транспорт і весь його рухомий склад, засоби зв'язку, половина морського торговельного флоту, морські поромні переправи, всі міські транспортні лінії, повітряні перевезення і повітряний флот. Приватні автомобільні компанії здійснювали лише міжміські та внутрішньоміські вантажні та частково пасажирські перевезення. Держава володіла усіма шосейними дорогами Туреччини. Державними були всі радіостанції і телебачення, зв'язок країни – поштовий, телеграфний та телефонний¹³. Держава також контролювала виробництво електроенергії в країні – всі найбільші теплові і гідроелектростанції країни та понад однієї чверті обробної промисловості, і, після проведеної націоналізації, вся видобувна промисловість також належали державі.

Контроль над банківською системою країни забезпечувався завдяки високій частці власності у цій сфері – на державні банки припадало 89% капіталу всіх турецьких банків, що брали участь у банківських операціях, 50,5% всіх банківських резервів (не рахуючи резервів Центрального банку). Завдяки цьому державні банки контролювали значну частину банківського кредиту, близько 75%

операцій кредитно-банківської системи, і фінансували діяльність державного і приватного сектора.

Високий рівень концентрації державної власності створювався свідомо з метою впливу на діяльність іноземного капіталу та отримання ресурсів для розвитку соціальної сфери. Доходність державного сектору була досить високою, а надходження до бюджету давали змогу погашати боргові зобов'язання і вирішувати завдання соціального розвитку.

До того ж слід зазначити, що уповільнення темпів економічного зростання не було критичним для Туреччини, особливо на тлі світової кризи (у США, наприклад, темпи приросту ВВП у цей період впали до 2%). Структура турецької економіки підтримувалась на оптимальному рівні саме завдяки активній ролі держави та державному сектору економіки і залишалась стійкою та контрольованою. Рівень життя населення поступово зростав. Уже в 1973 році обсяги ВВП на душу населення¹⁴ у цінах 1990 року у Туреччині становили 3753 дол., поступово зростав середній рівень заробітної плати на державних підприємствах, задаючи стандарти на ринку праці. У 1975–1977 рр. середні темпи економічного зростання становили 7%. Завдяки механізації виробництв суттєво зросла продуктивність праці у промисловості і сільському господарстві. Політика активного формування імпортозаміщення також давала відчутні результати – сформувалась низка національних підприємств, які забезпечували країну товарами першої необхідності та почали працювати на експорт. Туреччина досягла статусу самодостатньої країни із стабільним розвитком, здатної до самозабезпечення.

Прискорення в 60–70-ті роки процесів оновлення економічної структури у Туреччині успішно здійснювалось у рамках моделі етатизму, характерної для «змішаної економіки». Прогнозованість і планованість економічних процесів та контроль і гарантії уряду, що базувались на державній власності, дозволили активно залучати прямі приватні та іноземні інвестиції у наперед визначені сектори економіки, завдяки чому в країні виникли нові галузі промисловості – автомобільна, металургійна, нафтохімічна.

Загалом досвід лібералізації та асиметрій, що виникали у соціально-економічному житті країни, як і досвід стабілізації, яким країна завдячувала підключенням мобілізаційних важелів впливу і посиленню етатизму, як і в будь-якій країні (наприклад, у Франції часів Де Голля), цікавий з точки зору форм взаємодії господарської та соціальної

системи, що склалася в умовах відносної, прихованої автаркії, ізоляції від світового господарства, що сповідувало експансіоністську (індивідуалістську) західну економічну модель. Таку автаркію Туреччині забезпечували державний сектор економіки і плановий характер її розбудови. Розвиток державного сектора, який знаходився у сфері директивного планування, дозволяв Туреччині рухатись власним курсом, не зважаючи на зовнішні шоки і не покладаючись на ринкову стихію, та утримувати економічні процеси у стабільному руслі.

Комунітарний менталітет турецького народу спонукав до формування у суспільстві усвідомлення національної єдності і рівності, тобто вимагав від етатистської моделі ефективності особливої порадки, яка відбивалась би у загальнозначущих результатах: високих показниках рівня життя – справедливого і рівномірного розподілу доходів, зайнятості, грамотності населення, охорони здоров'я і зростання тривалості життя, покращення житлових умов, однакових умов доступу до суспільних благ, тощо. З іншого боку забезпечення таких умов водночас було необхідним з точки зору розвитку внутрішніх ринків та створення підґрунтя для реалізації економічних цілей цієї моделі. Наприклад, високий рівень освітніх послуг дозволяв готувати висококваліфіковані і високопродуктивні кадри для економіки і гуманітарної сфери, які, в свою чергу, якісно змінювали попит і розвивали споживчий ринок. Крім того, ці кадри були носіями національної ідеї, продукували концепції національного економічного розвитку. Зміни у якості життя також стимулювали розвиток попиту, а зростання доходів забезпечувало формування фонду заощаджень і відповідно – національних інвестицій. Найголовніша мета – розбудова самодостатньої та стійкої національної економічної структури – вимагала збалансування попиту і пропозиції, тому у контексті цієї мети соціальні програми, які фінансувались державою, посідали важливе місце. У Туреччині державний сектор виконував функцію підтримки і розвитку національної економіки, оптимізації соціального балансу в суспільстві, дотування малозабезпечених верств, або перспективних підприємницьких груп, а також науки, культури. Саме завдяки йому у країні підтримувались стійкі темпи розвитку і споживання. Він був важелем управління, основою планування і впливу на соціально-економічні процеси. Модель економіки, що базувалась на комунітаристських, відтак етатистських засадах, була за своїм харак-

тером мобілізаційною. Прагнення побудувати конкурентоздатну у світовому просторі економіку вимагало від суспільства зосередження усіх ресурсів для досягнення цієї цілі, і центром, що мобілізував ці ресурси, виступала держава.

Економічна система етатизму існувала з незначними змінами до початку 80-х років, хоча турецьке суспільство неодноразово робило спробу перегляду економічної моделі, намагалось послабити державне регулювання і державні інтервенції. При цьому слід зазначити, що еволюція турецької економічної моделі, ступінь участі держави в економіці значною мірою залежала від зміни правлячих партій. Так, у часи, коли на чолі уряду був Б.Еджевіт або прихильники його партії (1971, 1977–1979), посилювався етатистський характер економічної політики; за С.Деміреля (1966–1970, 1975, 1980) – ліберальний. Навіть у роки, коли були сформовані коаліційні уряди, зміни у моделі залежали від впливу більшості. Водночас і економічна ситуація щоразу ставила об'єктивні межі лібералізації економіки. Всі спроби послабити патерналізм держави з часом завершувалися зворотним рухом, поверненням до «принципів Ататюрка», який наголошував, що «в умовах Туреччини не слід чекати результатів в економіці лише від діяльності індивіда: успіх важливих і великих справ забезпечується участю держави»¹⁵.

Насправді етатизм найбільшою мірою відповідав комунітаристському менталітету і був базовою формою мобілізації зусиль суспільства.

Усі спроби покластися на саморегулюючі сили ринку негативно позначалися на економічному і соціальному розвитку країни.

Так, у 1950-х роках використання американської допомоги за планом Маршалла і дешевих кредитів, що поєднувалося з ослабленням протекціонізму, лібералізацією зовнішньоекономічного режиму, завершилося девальвацією турецької ліри, скороченням та монокультурністю експорту і зростанням обсягів імпорту. База внутрішніх заощаджень – основа інвестицій, була підірвана, що стало наслідком згорання так званих неефективних виробництв, скорочення зайнятості, зменшення доходів соціальної сфери. Приплив прямих іноземних інвестицій був незначним і припливали вони лише у високоприбутковій сфері природних переваг, не живлячи формування технологічних галузей. У результаті різке падіння ліри і загрозливе зростання дефіциту торгового балансу привели до згорання реформ.

Наприкінці 60-х років лібералізація у сфері міжнародних економічних відносин (на тлі етатизму) мала своїм наслідком дефіцит бюджету, який сягнув 6,5% ВВП, зростали ціни на нафту та оптові ціни (17% на рік), зростав зовнішній борг (з 1973 по 1980 рр. він зріс у 4,6 рази, сягнувши 15,3 млрд. дол.), курс ліри впав майже на 20%. Навіть девальвація ліри (традиційний монетаристський захід) не дав результатів: економічний розвиток уповільнився, і внаслідок скорочення державних інвестицій в економіку, викликаних загостренням проблеми платіжного балансу, зросло безробіття та скоротилися витрати на соціальну сферу.

У Туреччині ліберальна трансформація економіки супроводжувалась створенням сприятливих умов для залучення капіталів транснаціональних корпорацій, у результаті чого почали активно формуватись холдинги, у яких будь-яка міжнародна компанія могла брати пайову участь. Разом з тим, ці транснаціональні корпорації забезпечували своїми коштами лише малу частку вкладеного іноземного капіталу, залучаючи значну частину, близько 85-90%, з інших джерел, в тому числі з країн-імпортерів капіталу. Таким чином, міжнародні компанії використовували ресурси країни у своїх інтересах, зокрема іноземні компанії, що здійснювали свою діяльність в Туреччині, у 1973 році заборгували країні до 81% інвестиційного капіталу, 96% цих боргів забезпечили за допомогою кредитів, запозичених в самій Туреччині. І без того обмежений інвестиційний ресурс країни фактично обслуговував економіку інших країн та поглиблював проблему державного боргу.

Уряд відновив етатистську модель і протекціонізм, прагнучи вирішити проблеми торгового і платіжного балансу та продовжити імпортозаміщуючу політику розвитку промисловості. Він зробив спробу «прискорення» розвитку за рахунок збільшення державних капіталовкладень і політики «дешевого кредиту» для приватного сектора. У результаті в 1973–1976 роках темпи зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) зросли з 8 до 16%. Зростання виробництва відбувалося значною мірою за рахунок розвитку будівництва і супроводжувалося розширенням попиту на кредити, тим самим одночасно стимулюючи зайнятість і виникнення нових, супутніх галузей та стабілізуючи соціальну сферу. Масштабні інвестиційні проекти державного сектору, що складав 60% турецької індустрії, також потребували кредитів: попит на кредити державного сектору Туреччини з

1973 по 1977 рік зріс з 2% до 11%¹⁶. Але кредитна спіраль супроводжувалася кейнсіанською політикою бюджетного дефіциту, посиленням інфляції, темпи якої протягом другої половини 70-х років збільшувалися з 16% в 1975 до 68% в 1979 році¹⁷. Це призвело до вичерпання внутрішніх джерел заощаджень і скорочення обсягів кредитів, та поступового скорочення темпів економічного зростання до нульового рівня. І саме це дало привід ліберальній буржуазії вчергове говорити про необхідність економічної лібералізації так, ніби до цього у країні не реалізовувався саме модернізаційний проект, не відбувалася вестернізація країни, а негативні тенденції не були спричинені посиленням лібералізації, і «на плаву» національну економіку

утримував лише державний сектор. Саме вчасне увімкнення провідних важелів етатистської моделі дозволило економіці Туреччини за умови відкритості і вільного переливу викликів світових криз реструктуризуватись тоді, коли провідні країни світу поринули в глибоку рецесію.

Таким чином, природа економічних процесів у Туреччині упродовж усіх років «вестернізації» – реалізації модернізаційного проекту, залишалася незмінною. Про таке Ф.Фукуяма писав: «Існують серйозні емпіричні свідчення, що показують, що модернізуючись, країни з ринковоорієнтованим авторитаризмом показують кращі економічні результати, ніж їхні демократичні аналоги»¹⁸.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Визначення німецького економіста В.Ойкена, дане в книзі: Ойкен В. «Основные принципы экономической политики».

² Харизма – особливий позитивний вплив, який пояснюється винятковими властивостями особистості керівника, сугестора, його здатністю знаходити однодумців, ефективно впливати на інших. Поняття харизматичного авторитету введено німецьким соціологом М. Вебером у контекст аналізу «ідеальних типів держав». Феномен харизми має місце в малих і особливо великих групах, де спостерігається персоніфікація ідеалів в процесі об'єднання, і найчастіше проявляється в екстремальних історичних умовах (зламній точці, точці біфуркації), коли у цьому виникає соціально-психологічна потреба.

³ На чолі авторитетної партії.

⁴ Див.: Лист Ф. Национальная система политической экономии.

⁵ Там само.

⁶ Це дало підстави Ш.Ейзенштадту назвати турецьку бюрократію «модернізаторської елітою», яка прагнула на всіх етапах турецької модернізації XIX – початку XX століття до «формуванню більшої інституціональної гнучкості й автономності структур управління».

⁷ Maddison A. *Monitoring the World Economy: A Millennial Perspective*. – Paris: OECD, 2001. – P. 215.

⁸ Договір про асоціацію з ЄЕС вступив у силу у 1964 році.

⁹ Kalkma Plam. *Birinci besyil. 1963-1967*. – Ankara, 1963. – С. 123.

¹⁰ Див.: Н.Г.Кіреєєв. – С. 323.

¹¹ Киреев Н. Г. *История Турции, XX век*. – М., 2007. – С. 321.

¹² Див.: Кіреєєв. – С. 328.

¹³ Киреев Н.Г. *История этатизма в Турции*. М., 1991, гл. IV. – С. 181–233.

¹⁴ Maddison A. *Monitoring the World Economy: A Millennial Perspective*. – Paris: OECD, 2001. – P. 219.

¹⁵ *Yeni is dunyasi. Aylik dergi*. – 1981. – № 25. – С. 32–39, 43.

¹⁶ Ульченко Н.Ю., Мамедова Н.М. *Особенности экономического развития современных мусульманских государств (на примере Турции и Ирана)*. М., 2006. – С.114.

¹⁷ Там само, с. 116.

¹⁸ Фукуяма Ф. *Конец истории и последний человек*. – М., 1993. – С. 199.

Tatarenko N.O. Turkey: modernization projects and etatism / Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

The paper analyzes the effectiveness of national economic development model of Turkey in the context of pan-European post-war modernization project (Westernization). The conceptual foundations of model, based on the principles of etatism and communitarianism, the civilizational factor of development and to some extent contrary to the principles of individualism, were described. The author argues that Turkey's economic model parameters remain unchanged for a long time and ensure the stability of the country to external shocks and global challenges. The requirements of modernization reflect in the providing partnership between government and business and it allows the country to achieve a synergistic effect.

Keywords: socio-economic modernization, national economic development model, national economic interests, etatism, communitarianism, state ownership, macroeconomic regulation, communitarian mentality, social balance.

Татаренко Н.А. Турция: модернизационные проекты и этатизм / Дипломатическая академия Украины при Министерстве иностранных дел Украины.

В статье анализируется эффективность национальной экономической модели развития Турции в контексте реализации послевоенного панъевропейского модернизационного проекта (вестернизации). Описана специфика концептуальных основ модели, которая базируется на принципах этатизма и коммунитаризма, учитывает цивилизационный фактор развития и в определенной степени противоречит принципам индивидуализма, которые являются основой этого проекта. Автор доказывает, что параметры экономической модели Турции остаются неизменными в течение длительного времени и обеспечивают устойчивость страны по отношению к внешним вызовам и шокам. Учет требований модернизации отражается в обеспечении партнерства государства и бизнеса и позволяет стране достичь синергетического эффекта.

Ключевые слова: социально-экономическая модернизация, национальная экономическая модель развития, национальные экономические интересы, этатизм, коммунитаризм, государственная собственность, макроэкономическое регулирование, коммунитарная ментальность, социальное равновесие.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2014

Прийнята до друку 26.05.2014